



JUDAISME

model II



JUDAISME

model II



Esquema de la celebració

1. Aninut. Entre el temps de la mort i el funeral

2. Taharah. El rentat ritual

3. Tajrijim. La vestimenta

4. Shmirah. El custodi del cos

5. Kriah. Esquinçament de les vestimentes

6. Levaiah. El seguici fúnebre

7. Hespèd. Panegíric

8. Kevurah. La sepultura

Aninut

L'*Aninut* és el primer pas del dol en el Judaisme. Cadascuna de les etapes guarda una lògica pròpia i una sensibilitat molt determinada. Juntament amb la resta de ritus, l'*aninut* es proposa ajudar a les persones que estan de dol a admetre i a acceptar la pèrdua i el dolor. Comença, doncs, en el moment mateix de la defunció del familiar proper i finalitza quan té lloc l'enterrament.

La persona que ha perdut un familiar proper i entra en el període de l'*aninut* es coneix per *onen* (masculí) o *onenet* (femení). Durant aquesta fase els parents carreguen amb nombroses decisions a prendre i responsabilitats que no estan en condicions anímiques d'assumir per raó de la situació mateixa. Les lleis relatives a les accions i comportament de l'*onen* consideren i reflecteixen una comprensió de la situació dels qui estan de dol. Per tant, no s'espera que la persona que està de dol s'hagi d'ocupar de l'administració i burocràcia relativa als serveis socials i està exempt de certes obligacions religioses. Tot això amb la finalitat de poder assistir als preparatius funeraris i d'enterrament amb la dignitat que correspon a la memòria del difunt.

Taharah

El rentat i la purificació del difunt tenen un profund caràcter religiós. Igual que un bebè es renta quan per primera vegada entra en aquest món, el cercle es completa mitjançant el rentat dels morts en el moment de marxar. A més de procedir al rentat, es reciten pregàries especials les quals estan destinades a l'obtenció de la pau eterna del difunt. La *Jevrá Kadisha* (la germanor santa) realitza la *taharah* com un acte de *josed* (bondat), ja que la persona a la qual es realitza la *taharah* no hi podrà correspondre. Els membres de la *Jevrá Kadishá* són persones especialment entrenades per a aquesta ocasió (grup de dones per a les dones i grups d'homes per als homes) que es fan càrrec de la neteja ritual de la manera prescrita transmesa de generació en generació. Són les últimes persones a tractar el cos abans que es col·loqui al taüt, i, per tant, la família confia en ells perquè el seu ésser estimat sigui tractat adequadament i amb respecte. En el judaisme ser membre de la *Jevrá Kadishá* és un dels màxims honors als quals pot aspirar una persona.

Tajrijim

Per demostrar la igualtat de tots en la mort, les lleis jueves requereixen per a l'enterrament mortalles de color blanc, o *tajrijim*. A més dels *tajrijim*, els homes i les dones adults poden ser enterrats amb el *talit* que han utilitzat durant la seva vida. La *Jevrá Kadishá* serà l'encarregada de vestir el cos.

La pràctica de vestir els difunts d'aquesta determinada manera va ser instituïda pel Rabí Gamliel al segle I, perquè els pobres no s'avergonyissin i els rics no competissin entre ells per ser enterrats vestits amb les peces més cares. La roba és l'apropiada per a aquell que és a punt de presentar-se davant Déu i ser jutjat; per tant, són robes simples, perfectament netes i blanques. Homes i dones es vesteixen amb peces similars. No hi ha cap mena de butxaques, ja que no hi ha necessitat que l'ànima carregui amb cap possessió material.

Durant tot el procés de la *taharah* i *tajrijim*, el cos del finat serà tractat amb summa delicadesa i respecte en un ritual mil·lenari. Per això, no es permetrà ni l'autòpsia (tret que sigui per obligació legal), ni la cremació.

A les comunitats jueves fora d'Israel els difunts són introduïts en taüts senzills (generalment de pi tractat). En certs llocs (quan les autoritats ho permeten) es perforen uns petits forats al taüt, perquè el cos entri en contacte amb la terra.

Shmirah

La tradició jueva exigeix que el difunt no es quedi sol abans de l'enterrament. La persona que roman amb el mort rep el nom de *shomer* (masculí), *shomeret* (femení), que significa "guardià". Preferiblement, els *shomrim* són membres de la família, amics del mort, o bé, membres de la *Jevrá Kadishá*. Qualsevol activitat ociosa, inclosa la conversa, està prohibida per al *shomer*. El costum és llegir Salms selectes.



Creences bàsiques sobre la mort i el més enllà

"Sovint penso que la mort no és enemiga de la vida, sinó la seva amiga, perquè és de debò el coneixement que els nostres dies estan comptats, i això els fa tan bonics i preciosos de viure".

Rabí Yoshua Liebman

La mort es presenta en el judaisme com una realitat natural, tan real i normal com el néixer i el créixer, la maduresa i la vellesa; un fenomen al qual tots estem destinats i que causa pesar, un pesar que ha de ser exterioritzat. El judaisme envolta la mort de pràctiques summament delicades respecte de la persona difunta, una profunda preocupació per la seva família i l'afirmació dels principis bàsics religiosos.

Buscant una definició que evoqui a grans trets com entén la mort el judaisme, podríem dir que seria l'abandó que fa l'ànima del cos, per convertir-se en pols ("pols ets i pols seràs", Gen 3:19), alhora que l'esperit torna a Déu. Aquí s'obren nombrosos interrogants relacionats amb el moment de tornar a la "pols". Ara bé, el judaisme és una religió de vida, i tot el corpus legal que guarda tracta i pivota sobre els ensenyaments de vida, buscant, en tot moment, santificar-la.

Per això, la reflexió filosòfica sobre la vida més enllà de la mort es deixa en un segon pla, ja que només competeix Déu, per centrar-se en la vida, viure l'aquí i l'ara, d'acord a les normes prescrites a la Torà. Segons aquesta perspectiva, en el judaisme la mort podria transcendir de diferents maneres: biològicament, a través dels fills; en el pensament, a través de la supervivència de la memòria, i també per la influència, la prolongació del pensament en els deixebles.

Podem establir que depenent de com s'hagi viscut la vida, es podrà, o no, aconseguir la "immortalitat". La resposta a la mort es troba en la vida.

Les pràctiques i ritus al voltant de la mort se centraran, d'aquesta forma, en els parents del finat. La seva finalitat serà constituir una forma d'acostament psicoterapèutic al dolor i la pena, i com a tals, són pràctiques encaminades a no negar la mort, sinó a acceptar-la, acompanyant la persona que viu el dol amb l'objectiu de fer-la sentir abrigada i així reintegrar-la a la comunitat. És a dir, es proposen ser una ajuda per afrontar la mort d'un ésser estimat i poder continuar la vida sense ell.



Introducció i desenvolupament de la celebració

La tradició jueva exigeix la *Kevurah BeKarka* (enterrament a la terra). La fossa ha de ser d'almenys deu *tefajim* (pams) de profunditat, i tan ampla i tan llarga com sigui necessari per al taüt.

La cerimònia que té lloc pretén honrar el difunt i consolar els afligits. El servei és breu i simple: el cant dels salms, recitació del *Kadish* i l'oració rememorativa tradicional (*El Malé Rajamim*) acompanyats d'un panegíric en memòria del difunt.

Normalment aquesta cerimònia és dirigida per un rabí. En cas que no hi fos present cap rabí, un jazan (cantor que dirigeix la congregació en l'oració) podria dirigir el servei. En cas que no hi hagués cap de les dues figures, podria oficiar el servei qualsevol membre de la congregació.

Malgrat la seva brevetat, té fases prou diferenciades, entre les quals cal destacar:

Kriah. Esquinçament de les vestimentes

Els qui estan de dol per raó de la mort dels pares, del cònjuge, de fills o germans participen tradicionalment en aquest ritu, que en general té lloc immediatament després del servei fúnebre. El costum és trencar (esquinçar) una part visible de la roba, com una solapa, una butxaca o part del coll amb unes tisores; el vestit s'estripa al costat esquerre (el més a prop del cor) per als pares, i al costat dret per als altres familiars. Una vegada fet l'esquinçament es pronuncia el *tziduk hadin* (judici just). Aquesta oració o declaració és un homenatge i reconeixement a Déu, jutge equitatiu, que actua amb justícia quan ens crea i quan ens crida a passar a la vida eterna.

Levaiah. El seguici fúnebre

El taüt és escortat i portat fins al lloc de la sepultura per familiars i amics en senyal de respecte. És tradició que la persona que dirigirà el servei fúnebre (el rabí la majoria de vegades) vagi al capdavant recitant el Salm 91. Els afligits en passar prop del taüt solen dir:

"Adonai natan, veadonai lakaj, i'hi Shem adonai m'voraj"

Job 1,21

Traducció: "El Senyor ho dóna, ell mateix ho pren. Beneït sigui el seu nom!"

Hesped. Panegíric

L'*hesped* és una part molt important dels serveis funeraris, el seu costum es remunta al temps bíblic; ja al Llibre de Gènesi (23, 2) es pot llegir com Abraham, el pare del poble jueu, va elogiar la seva esposa Sarah en el moment de la seva defunció.

El propòsit de l'*hesped* és doble, d'una banda, l'elogi, de l'altra, el plor. Ara bé, ha de ser sempre equilibrat i mai exagerat. De fet, no es permet lloar els difunts amb qualitats que no tenien. El judaisme entén que sempre és possible trobar alguna cosa bona en cada ésser humà i per això, no és permès lloar amb qualitats inexistents, ja que es percebria com una burla al mort.



Kevurah. La sepultura

El descens del taüt es realitza amb promptitud i summa cura. Primer, els membres de la *Jevrá Kadishá* i a continuació familiars i amics, en senyal de respecte i afecte, ajuden a omplir la fossa col·locant tres palades de terra mentre pronuncien la frase: *Ki afar atá* ("perquè pols ets"). Aquesta és una antiga pràctica que servia per marcar el lloc de la tomba i per evitar que aus i altres animals rapinyaires s'acostessin al lloc de la sepultura.

Una cop s'ha omplert amb terra la sepultura, el rabí recitarà el *Kadish* de dol (prèviament algunes congregacions acostumen a llegir salms o poemes al·lusius). Aquesta oració, que forma part de la litúrgia general, és una manifestació de la santificació de Déu i es recita, no pas en honor del difunt sinó, per donar força a l'afligit en la seva fe. Estrictament no es relaciona amb els difunts. D'aquesta manera, es manifesta la pietat de l'ésser estimat i la força dels seus ensenyaments.

Finalment, l'oficiant pronuncia l'oració rememorativa, El Malé Rajamim.

Una vegada finalitzat el ritual, és costum que els assistents formin dues files entre les quals passen els qui estan de dol per rebre l'expressió tradicional de consol:

"Ha-makom i'nejem etjem betoj shar away-lay tzion viyerushalaim vés-ho tosifu ledaava hod"

Traducció: "Que el Totpoderós us consoli juntament amb tots els afligits de Sió i Jerusalem i no sàpiguen més de dolor"

La tradició insta a rentar-se les mans ritualment després d'abandonar el cementiri. Aquest rentat és una afirmació de la vida després d'haver estat en contacte amb la mort.

◊ Nota: En tot el procés, en els serveis de rememoració i enterraments, tant la visualització del difunt, com la música i les flors no hi són apropiades. Una expressió tangible de condolença pot ser la contribució a la caritat de la qual han estat objecte i s'han beneficiat el difunt o la família de dol.

Lectures, pregàries i meditacions

1. Kadish

Meditació abans del Kadish:

"Oh Senyor, Déu misericordiós, en les mans del qual és l'ànima de tot ésser vivent i l'hàlit de tota carn, a la Teva cura encomanem les ànimes dels nostres benvolguts éssers que han desaparegut d'aquest món. Ensenya'ns a acceptar el judici de la Teva voluntat inescrutable i fes-nos trobar consol en Tu. Alça amb les Teves santes paraules els oprimits pel dolor. En solemne testimoniatge a la fe infrangible que uneix a les generacions, es recitarà el Kadish per magnificar i santificar el Teu nom. Totpoderós i Pare Etern, en l'adversitat i en l'alegria, Tu, font de la nostra vida, ets sempre amb nosaltres. En evocar amb afecte la imatge d'aquells que has cridat a Tu, et donem gràcies per l'exemple que ens van donar amb la seva vida, per l'afecte que ens unia a ells, pels records i la inspiració que van deixar. En homenatge als nostres benvolguts éssers traspassats a la vida eterna, consagrarem els dies terrestres al teu servei. Consola tots els endolats, malgrat que no compreguem els Teus propòsits, afirma la nostra confiança en la Teva saviesa. Oh Déu, dóna'ns força en el dolor i sostingues la nostra fe en Tu en escoltar el Kadish per santificar el Teu gran nom."



Kadish de dol:

"Itgadal veitkadash shme rabá , Bealmá divrá jiruté veiamlij maljuté, Veiatzmaj purkané, vikarev meshijé. Bejaiejón uveiomeijón , uvejaiei dejol beit Israel Baagalá uvizmán kariv, veimrú Amén. Iehé shme rabá mevaraj Leálam uLeálmei almaiá. Itbaraj veishtabaj, veitpaar, veitromam, veitnasé, Veithadar veithalé veithalal, shme dekadshá brij hu, Leeilá min kol birjatá veshiratá , tushbejatá venejematá, daamirán bealmá veimrú Amén. Iehé shlamá rabá min shmaiá, vejaim tovim aleinu veal kol Israel, veimrú Amén. Vaig gosar shalom bimromav, hu berajamav iaasé shalom aleinu veal kol Israel, veimrú Amén."

Traducció lliure: "Exaltat i santificat sigui el Seu gran Nom en el món que Ell ha creat segons la Seva voluntat. Que Ell estableixi el Seu regne, faci florir la Seva redempció i acosti la vinguda de la Seva Mashiaj durant els nostres dies i els vostres dies i en vida de tota la Casa d'Israel, ràpidament i en una època propera, i digueu, Amén. Sigui el Seu gloriós nom beneït per sempre i per tota l'eternitat. Lloat, enaltit, honrat, lloat i venerat sigui el nom del Sant, beneït sigui, més enllà de tots els cants de lloança, les benediccions i consols que es pronuncin sobre la Terra. I digueu: Amén. Hi hagi pau abundant del cel i una bona vida per a nosaltres i per tot Israel, i digueu Amén. El que fa la pau en els cels, farà la pau sobre nosaltres i sobre tot Israel i digueu Amén."

2. *El Malé Rajamim*

Per a un home:

"El male rajamim shojen mromim, hamtzé menujá nejoná al kanfei Hashjiná, bemaalot haddoshim uthorim, kezoar harakia mazhirim, et nishmat (nom del mort) ben (nom de la seva mare) shealaj leolamó, baavur shenadvú tzadaká bead hazcarat nishmato, beGan Eden tee menujató, lajen baal harajmim iastireu beseter kenafav leolamim, veitzror bitzror hajaim et nishmató, Adonai hu najalató, veianuaj al mishkavó beshalom, venomar Amén."

Per a una dona:

"El male rajamim shojen mromim, hamtzé menujá nejoná al kanfei Hashjinná, bemaalot haddoshim uthorim, kezoar harakia mazhirim, et nishmat (nom de la morta) bat (nom de la seva mare) shealaja leolamá, baavur shenadvú tzadaká bead hazcarat nishmata, beGan Eden tee menujatá, lajen baal harajmim iastireu beseter kenafav leolamim, veitzror bitzror hajaim et nishmatá, Adonai hu najalatá, vetanuaj al mishkavá beshalom, venomar Amén."

Traducció lliure: "Déu, ple de compassió, que habites al capdamunt, concedeix autèntic descans sobre les ales de la Shejiná (Presència Divina), en les excels esferes del sant i pur, que brillen com la resplendor del firmament, a l'ànima de (esmenteu el nom de la persona morta) fill/a de (nom de la seva mare) que ha anat al seu món [suprem], atès que s'ha donat caritat en record de la seva ànima; que el seu lloc de descans sigui el Gan Eden (Jardí de l'Edèn). Per això, que el Tot misericordiós l'aculli amb la cobertura de les Seves ales per sempre, i lligui la seva ànima en el vincle de la vida. Adonai és el seu patrimoni; que descansi en el seu lloc de repòs en pau, i diguem: Amén".

3. *Meditació suggerida per als fills*

"Benvolguda mare/pare, et dec a tu el que sóc. Què seria de mi en l'absència de la teva tendresa i amor? El teu voler i preocupació em van estimular i el record de la teva vida m'inspira per al futur. Vaig aprendre a l'escola, però més, de l'exemple de la teva conducta. Sempre vas avantposar les meves necessitats a les teves. Vas plorar amb mi, et dolies quan jo sentia dolor, i et vas alegrar amb la meua gaubança. Encara que físicament estem separats, en esperit som un. Recorda'm en les teves pregàries. Jo et recordo en les meves."



Altres textos possibles

Lectures per a la reflexió

L'home únic, Rabí Yosef D. Soloveitchik Z"l¹

"Van dir els nostres savis: "Així com les seves cares no són iguals, tampoc no ho són les seves idees". Cada home és "un" en nombre, però també és "únic". És diferent dels altres, hi ha en ell alguna cosa especial, pròpia, original. Alguna cosa que no hi és en els altres de la mateixa manera. Aquesta unicitat, aquesta especificitat que li és pròpia, el fet que cada home és ell mateix i per tant diferent de tots els altres homes, és el reflex del diví que hi ha en l'home. Per què observem el dol? Per allò que "vam perdre i no oblidem", per alguna cosa que s'ha perdut i que és impossible de recuperar. Aquesta actitud resulta clara quan es tracta de la mort d'un gran líder, d'un geni sorprenent, d'un ser extremadament caritatiu. És difícil llavors omplir el buit que deixen aquestes persones amb la seva partida. Però la noció de dol s'aplica a tots els homes, i no només a aquests individus selectes. Observem dol pel líder i per l'home del poble, pel savi i l'ignorant, pel misericordiós i per aquell que s'aprofita del seu proïsme. Així ho hem après: "El que es troba al costat d'un mort en el moment en què l'ànima abandona al cos, ha d'esquinçar les seves robes. A què s'assembla això? A un llibre de la Torà que es crema...". D'això es dedueix que és impossible substituir un home, qualsevol home que ha mort. No diguem llavors: "Ha marxat un sabater — en vindrà un altre en lloc seu, vindrà un altre empleat al lloc del que se'n va anar; un altre venedor substituirà aquell que ja no hi és... Perquè un home — qualsevol home — no té preu, no és "un" que es pot substituir per un altre, sinó "l'únic", l'amo d'allò especial i propi que cap altre home posseeix..."

Defunció i dol, Rabí Jaim Halevy Donin Z"l

"La tradició jueva aprecia la vida. La Torà va ser lliurada a Israel perquè "vosaltres visqueu" pels seus ensenyaments i no pas perquè "moriu per ells". La mort no té cap virtut ja que "No són els morts els qui lloen el Senyor..." (Salms 115, 17). No obstant això, la tradició jueva va ser realista respecte de la mort. "Ja que pots ets i a la pots tornaràs" (Gènesi 3, 19), "I l'esperit retorni a Déu que el va donar" (Eclesiastès 12, 7). "La fi de l'home és la mort", diu Rabí Yonatan (Berajot 17a). Dit simplement, tots hem de morir. En si mateixa, la mort no és una tragèdia. El que anomenem una "mort tràgica" està determinada per la naturalesa prematura de la mort, o per les circumstàncies desafortunades que l'han envoltat. Quan una mort pacífica segueix a una llarga vida beneïda amb bona salut i vitalitat de l'esperit i del cos, una vida rica en bones obres, la mort no pot considerar-se tràgica, malgrat la immensitat de la pèrdua i del pesar que produeix. "Beneït és aquell que ha estat criat en la Torà i les accions del qual estan basades en la Torà, i que actua de cares a agradar al seu Creador, aquell que va créixer amb un bon nom i va partir amb un bon nom..." (Berajot 17a). El món en què vivim és considerat com un corredor que condueix a un altre món. La creença en una altra vida, en un món venidor (Olam Habá) on l'home és jutjat i on la seva ànima continua florint, està arrelada en el pensament hebreu: "Tot Israel té participació al món venidor".

Mishnah Sanhedrin 11,1

Però com més valuós ha estat l'individu, més gran és la pèrdua per als supervivents. Com més ha significat per als qui l'envolten, família, amics, comunitat, més profunda és l'angoixa i més aguda l'angúnia. Les observances tradicionals jueves que envolten la mort i el dol tenen com a objectiu mantenir la dignitat de la persona morta i confortar les persones en dol."

¹ Acrònim de "Zijronó LiBerajá" ("de beneït record", en hebreu) que s'utilitza per referir-se a una persona jueva quan ha mort.



Objectes de celebració i significat

No hi ha presència d'imatges, ni flors ni cap altre objecte durant la celebració.

Acompanyament musical de la cerimònia

La música no es considera adequada en la celebració funerària ja que en el judaisme és símbol d'alegria, per això normalment no s'hi recorre.

Vocabulari bàsic

Aninut

El període de temps entre la mort d'algú i el funeral.

Avelut

De l'hebreu, dol.

Avelim

Els endolats. Els set parents propers al difunt (pare o mare, fill o filla, germà o germana, espòs/a).

Beit kevarot

De l'hebreu, cementiri.

Bikur jolim

El precepte de visitar els malalts.

El Malé Rajamim

Pregària tradicional de rememoració recitada als enterraments o als serveis memorials. El nom prové de les tres primeres paraules de l'oració, literalment: "Oh Déu, ple de misericòrdia".

Hesped

La paraula hebrea utilitzada per designar el panegíric.

Hevra Kadishá

Literalment, "La Germanor Santa", és una societat funerària jueva, en general formada per voluntaris, homes i dones, que preparen el difunt per a l'enterrament jueu. La seva funció és assegurar-se que el cos del difunt es tracta amb el degut respecte, a més de vestir i vetllar el difunt. Igualment, destaca la seva comensal en els moments previs a la defunció, de donar consol al malalt terminal, quan això és possible, ajudant-lo a recitar (o recitant per ell) la *Shemá* (que haurien de ser les últimes paraules del jueu agonitzant) i prèviament el *Vidui* (confessió final). Moltes d'aquestes societats funeràries tenen un o dos dies de dejuni anual i organitzen sessions d'estudi regulars per mantenir-se al dia respecte dels articles pertinents a la llei jueva. A més, la majoria de les societats funeràries també donen suport a les famílies durant la *shivah*, organitzant serveis d'oració, preparant àpats, i prestant altres serveis als qui estan de dol.



Kadish

Nom d'una oració commemorativa jueva tradicional. Tècnicament, no és una oració sinó una doxologia, una expressió de lloança a Déu per la vida. En realitat, hi ha diverses versions diferents del Kadish, però la majoria dels jueus estan familiaritzats amb l'anomenat "Kadish dels endolats", dit en memòria dels morts. Antagònicament, no s'hi esmenta la paraula "mort" en absolut.

Kriah

El ritu en el qual els endolats "esquincen" les seves vestidures.

Minián

Un quòrum mínim de deu homes (entengui's majors de 13 anys), requerit segons el judaisme per a la realització de certs rituals, el compliment de certs preceptes o la lectura de certes oracions.

Mitzvá

Precepte. Són les lleis o ensenyaments de la Torà i dels rabins. A la Torà hi ha 613 mitzvot, de les quals 248 (el nombre de membres en el cos humà) són prescriptives, i 365 (el nombre dels dies de l'any) són proscripcions. Les mitzvot es divideixen bàsicament en dos grups, segons afectin les relacions entre l'home i Déu o entre l'home i el seu proïsme.

Pikuaj nefesh

La mitzvah o manament per salvar la vida. Considerada la més gran mitzvah en el judaisme.

Quipà

Solideu jueu utilitzat per mostrar respecte a Déu. Molts jueus estan més familiaritzats amb el seu nom yiddish, yamulke. L'usen tradicionalment solament els homes.

Shemah

De l'hebreu, Shemah Israel (Escolta, Israel) són les primeres paraules i el nom d'una de les principals pregàries de la religió jueva per la qual es manifesta el seu credo en un sol Déu. Els creients la reciten dues vegades al dia, en les oracions de la matinada i del vespre.

Shivah

La llei jueva estipula tres períodes successius de dol, que van disminuint gradualment d'intensitat. Són: *shivah*, *shloshim* i *avelut*. *Shivah* comprèn els set primers dies de dol; *shloshim* abraça els primers trenta dies després de la mort. El tercer període (*avelut*), s'estén als dotze mesos hebreus des d'una mort.

Yohrzeit

L'aniversari de la mort d'algú. Del yiddish i alemany. Els jueus sefardites ho coneixen amb el nom de *najalah*.

Aquesta fitxa forma part del manual *Duellum: no tan sols. Guia sobre celebracions funeràries de creences i conviccions*. Per a més informació, pot consultar el manual a:

Direcció General d'Afers Religiosos: www.gencat.cat/afersreligiosos

Grup Mémora: www.memora.es/

Associació UNESCO per al Diàleg Interreligiós: www.audir.org